

pen ezért félrevisz, ha a játékban az „élet” valamilyen visszfényét látjuk, vagy ha a játékot az „életben” felsejlő súlyos problémák tehermentesítésének, afféle menekülési útvonalnak tartjuk. Ha így gondolkodunk, akkor élet vesszük a játéknak.

A fikcióban/látszatban rejlő immanens tudás világítja meg a játék lényegét, és nem az a tarthatatlan elképzelés, miszerint *minden játéknak bizonyul, minden megnyitvánulásban ott látjuk a játék csillogását*. Olybá tűnik, ugyanis, mintha Carlo Collodi (*Pinocchio*) eszményi játékuniverzumának valamilyen kortárs-technologizált változatában találtuk volna magunkat, ahol kizárólag a játék formái léteznek, a többi tevékenységforma pedig elenyészik. Ám a játék fogalmának effajta kiterjesztése csak melegágya a viszonylagosításnak, azaz a játék *totalizáló* felfogása éppen a játék különös mivoltát kérdőjelezi meg. Az önhitt posztmodernnek éppen az a jellegzetessége, hogy mindent a játék mezébe öltöztet, és mindent a piacra dobott játék felől szemléli. Innen pedig csak egy lépésre vagyunk az infantilizmus kortárs ünneplésétől.

Nyilván a játék még mindig a *szabad fikcióteremtés* és *képzelőerő* utópiájára emlékeztet bennünket. A modern stratégia a tapasztalati bizonyosság megszerzésének nevében alárendelte a képzelőerőt, a valamikori *mundus intelligibilis* vonatkozásrendszerét, és lefokozta a képzelőerő rangját, leszállítva azt egyfajta „szubjektív kivetülés” szintjére. A játék a legjobb pillanataiban valójában a képzelőerő néhai rangját pereli vissza. De a tapasztalatot már nem lehet elszakítani a bizonyosság kritériumaitól, ez egyet jelentene a modern tudomány trónfosztásával.

A játék esztétikai felfogását csak úgy lehet tiszta lelkiismerettel érvényre juttatni, ha nem feledkezünk meg a játékformák bírálattáról, ha nem mondunk le a játék társadalmi-hatalmi beágyazottságának elemzéséről. Mindközönségesen a játék átfogó taglalása mindig magában kell hogy foglalja a játék társadalmi alakzatainak bírálatát is. Ugyanakkor a játék utópiája túlszárnyalja a létező társadalmi formáit. És ebben áll ellentmondó jellege.

András Ferenc

NYELVJÁTÉKON INNEN ÉS TÚL

A megértés, az értelmezés egyik kulcskérdése, hogy mi alapján rendeljük az egyes nyelvi egységekhez a jelentéseket. A megértést, a jelentést természetes módon kapcsoljuk össze a meghatározottság fogalmával: van valami meghatározó alap, amely biztosítja a nyelv használatának helyességét. Ennek a meghatározó alapnak átfogóan érvényesnek kell lennie, hiszen az előző mondatba becsempészett 'helyesség' fogalma arra utal, hogy az egyéni nyelvhasználók mindegyikének igazodnia kell valamiféle rajtuk kívül álló, egységesen elfogadott mércéhez. Vajon mi az, aminek alapján egy kifejezésről eldönthető, hogy használata helyes, megfelelő és értelmes?

A különböző szótárt használó diskurzusok kölcsönös megértésének problémája komoly hagyományra visszatekintő filozófiai probléma. Ha valaki ért egy kifejezést, akkor ezzel lényegében azt fogadjuk el, hogy ismeri a jelentését. Megértés-ismeret-jelentés – a filozófusok többségében mindig is élt a vágy, hogy mondjanak ezekről az alapvető fogalmakról valami átfogóan érvényeset. Különféle, egymástól lényegileg eltérőnek tűnő szituációban szembesülhetünk ezzel a kihívással. Vessünk ezekre a szituációkra egy pillantást, modellszerűen sorba rendezve őket.

A legközismertebb szituáció minden bizonnyal a fordítási szituáció, melynek minősítetten nehéz változata az, amikor nem áll rendelkezésünkre közvetítő nyelv. A modern nyelvfilozófia immár klasszikussá vált példája Quine antropológusának esete.¹ Az antropológus azzal a céllal érkezik egy idegen törzs életébe, hogy szótárt készítsen a számára teljesen ismeretlen nyelvről. Amikor közösen meglátnak a mezőn egy felpat-

¹ Quine, W. V. O. (1960), *Word and Object*, MA: MIT Press.

tanó, majd vágtatni kezdő nyulat, a törzs egyik tagja hirtelen elkiáltja magát: „gava-gai”. Az antropológusunk lejegyzi ezt a hangsort – de vajon milyen jelentést rögzíthet mellé? Ismételjük meg kiinduló kérdésünket: minek alapján rendeljük az egyes nyelvi egységekhez a jelentéseket? Mi áll az antropológus rendelkezésére ahhoz, hogy megértse a törzs nyelvét? Radikális fordítás, amikor hősünk nem fordulhat sem tolmáchoz, sem egy harmadik, a törzs valamely tagja és egy általa beszélt közvetítő nyelv szótárához. Quine behaviorisztikus módon leszűkíti a jelentés meghatározásának eredetét, kifejezi azt az álláspontját, hogy nincsenek az emberi viselkedésen túl semmiféle jelentésmeghatározó tények. Mivel az emberi viselkedés korántsem nyújt egyértelmű támpontot a jelentések meghatározására, kétséget kizáró meghatározó tényre pedig nem tekinthetünk, így el kell fogadnunk, hogy a fordítás meghatározatlan, vagyis nem küszöbölhető ki a tévedés, végérvényes módon nem szűrhető ki sem a helyes, sem a helytelen fogalomhasználat.

Quine tanítványa, Donald Davidson tovább élezi a helyzetet. Az első nyelv, az anyanyelv elsajátításának feltételeit kutatja. Az ő esetében nem arról van tehát szó, hogy két, egymás nyelvét nem értő személy hogyan érti meg egymást. Quine fogalmát Davidson a nyelvsajátítás helyzetére vonatkoztatva módosítja, és radikális interpretációnak nevezi azt a helyzetet, amelyben egy nyelvet még nem ismerő gyermek és a nyelvet már használó felnőtt egymást értése kerül a fókuszba.² Nem pusztán arról beszél tehát, hogy egy számunkra teljesen idegen nyelvet hogyan vagyunk képesek megérteni, saját nyelvünkre lefordítani, hanem arról, hogy magát a nyelvet hogyan vagyunk képesek elsajátítani. Davidson megoldására a későbbiekben még visszatérek.

Több sci-fi novella, illetve regény, valamint film idézi meg azt a szituációt, amikor egy idegen intelligenciával találkozáskor kell megértésre jutni. Legutóbb a 2016-os *Arrival* című

film központi szála volt az a kihívás, hogy valamilyen módon az emberek megtudják, megértsék, felismerjék, hogy miért érkeztek bolygónkra idegenek óriáskavics-szerű űrhajókkal, hogy kik s mifélék a teljesen semlegesnek tűnő szándékú nem-emberek. Vajon mi alapján lenne elkészíthető egy szótár az emberi és egy nem emberi faj nyelve között?

Talán meglepő, de a legszélsőségesebb fordítási nehézséget minden bizonnyal nem ez jelenti, hanem az idegen lényekhez képest hozzánk minden szempontból jóval közelebb álló kommunikációs partner megértése. Egyre több olyan esetről hallhatunk, amikor mesterséges intelligenciákat (MI) hagynak magukra azzal a kifejezett utasítással, hogy alkossák meg a köztük lévő kommunikáció általuk leghatékonyabbnak értékelt formáját. Mi áll az ember rendelkezésére az MI nyelvét leíró szótár elkészítéséhez?

A felsorolt ember-ember, ember-gyermek, ember-idegen, ember-MI megértési modellek között jól felismerhető egy olyan közös jegy, amely rámutat minden megértési-értelmezési folyamat kiküszöbölhetetlennek tűnő jellegzetességére.³ A folyamat egymástól jól elkülöníthető szereplőket tételez, a jól elkülöníthetőség pedig szükségképpen azt, hogy a szereplők más-más téridőbeli nézőponttal, felcserélhetetlen perspektívával rendelkezzenek. A privát és nyilvános, az egyéni és közösségi ütkö-

3 E modellek sora tovább bővíthető, különféle irányokba. Az egyének esetleges többnyelvűsége, a többnyelvűségből eredő kevert nyelvek jelentésmeghatározásai a felsorolt modellek kihívásaival néznek szembe. E kutatásokban az utóbbi években jómagam is érdekelt vagyok – a főbb irányokhoz és eredményekhez lásd: Forintos, Éva (2015a), „Semantic Aspects of Australian and New Zealand-Hungarian Language Contact Phenomena”, *TOPOS IV* (1), 109–122.; Forintos, Éva (2015b), „Semantic Aspects of Australian-Hungarian and Canadian-Hungarian Language Contact Phenomena”, *Die Sprache und ihre Wissenschaft zwischen Tradition und Innovation / Language and its Study between Tradition and Innovation*. Szerk. Tóth József. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien: Peter Lang. 219–229.; Forintos, Éva (2017a), „The Communicative Aspect of New Linguistic Discourse – A Case Study of Language Alternation in Multilingual Written Texts”, *Journal of the European Association for Studies of Australia (JEASA)*. Vol. 8(1). 31–43.; Forintos, Éva (2017b), „Parallel Processes in English-Hungarian Language Contact Situations” (*Transcultural Studies*). Brill. Vol. 13(1). 22–35. booksandjournals.brillonline.com/content/journals/23751606/13/1 <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/23751606>; Forintos Éva (2018), „Intentional Code-mixing in the Australian-Hungarian Community’s Newspaper”, *English Language and Literatures in English 2016. Károli Könyvek*. Szerk. Borbély Julianna, Bökös Borbála, Kállay G. Katalin, Nagy Judit, Veres Otilia, Bánhegyi Mátyás, Granville Pillar. Budapest: L’Harmattan Kiadó. 241–259.

2 Davidson, Donald (1973), ‘Radical Interpretation’, *Dialectica*, 27: 314–28. Reprinted in *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 2001.

zéséről van szó. Arról, hogy nem látunk közvetlenül a másik fejébe, nem azonosulhatunk gondolataival, szándékaival, érzéseivel – az ugyanúgy értés egységes víziójával szemben a fizikailag elkülönült szereplők megértési folyamata töredezett lesz. Az így felfogott elkülönülés kezelése pedig beemeli a sorba azt a megértési modellt, amikor az azonos nyelvet beszélő felek igyekeznek megérteni egymást. Az azonos nyelv ismerete ugyanis korántsem biztosítja nekünk annak tudását, hogy partnerünk melyik jelentést tulajdonítja a kinyilvánított nyelvi kifejezésének, s fordítva, mi sem lehetünk bizonyosak abban, hogy a másik fél azt a jelentést tulajdonítja az általunk mondottaknak, melyet mi szándékoztunk.

A filozófiatörténetben jól ismert problémáról van szó. Vessünk egy pillantást Szent Ágoston felvetésére, amikor a megismerési folyamat során ütközik a téridőbe ágyazott ágenszek fizikai korlátaiba:

„Ugyanazt a szagot és ugyanazt az ízt érzékeljük mindketten, de te nem az én, én pedig nem a te érzékszerveddel, s mi ketten sem ugyanazzal az érzékszervvel, hanem ki-ki a magáéval, holott mindketten ugyanazt az ízt vagy szagot érezzük.”⁴

„Mert bár orrunkkal és szánkval ugyanazt az ételt ízleljük és ugyanazt a levegőt lélegezzük be, mégsem ugyanazt a részt veszünk magunkhoz belőlük.”⁵

„Saját magántulajdon alatt itt azt értjük, ami kinek-kinek kizárólagosan sajátja, amit ki-ki magában érzékel, és ami saját természetéhez tartozik. Közös vagy úgymond köztulajdon az, amit valamennyi érzékelő érzékel, anélkül hogy kárt tenne benne, vagy átváltoztatná.”⁶

A „közös jellegű”, „magánjellegű” fogalmak Ágostonnál az ismerethez való hozzáférés módjára utalnak, s mint látható, szerinte min-

den azon áll vagy bukik, hogy az „ugyanaz”, az „azonosan” miként és milyen mértékben biztosítható. Míg Ágostonnál az ismeret, a mi esetünkben most a jelentés megragadása a cél – mindkettő pontosan olyan mértékben zárja ki a szubjektív különbözőséget, amilyen mértékben tudásról, illetve megértésről beszélhetünk.

Ágoston megoldása platonikus. Mind Platon, mind Ágoston esetében dominál a matematikai-geometriai példa és a látás metaforája mint az ismeretszerzés magasabb rendű formája. A magasabb rendű ismeret kritériuma alapvetően két aspektus: az ismerethez való tér-idő korlátoktól független hozzáférés, valamint az ebből a függetlenségből fakadó, az individuális perspektíváktól és időbeni változásoktól mentes érvényesség.

„[A] számok törvénye és igazsága nem a testi érzékek birodalmába tartozik, továbbá: megváltoztathatatlan és megdönthetetlen, s végül: minden értelmes gondolkodó számára egyszerre látható.”⁷

„Testi érzékelésünk nem terjed ki valamenynyire számra, mert megszámlálhatatlanok. Honnan tudjuk tehát, hogy ez kivétel nélkül mindig így van, miféle képzet vagy képzelődés tudatosíthatná ily megbízhatóan a szám biztos igazságáról a végtelenig érvényes igazságát? Ez csak valamilyen belső fény által lehetséges, amelyről a testi érzékek semmit sem tudnak.”⁸

A szám, az egy, az egység példája kiemeli az érvelés metafizikai előfeltevéseit, illetve következményeit. Mindenekelőtt – hangsúlyozza Ágoston – látni kell, hogy a sokaság alapját az egység lehetősége biztosítja. Nem a sok egyes individuumból nyerjük absztrakció útján az egység fogalmát, mint a sok egyes közös jegyét, hanem épp fordítva, az egység tapasztalatot megelőző ismerete teszi lehetővé magát a sokaságot, biztosítja annak a feltételeit, hogy meg tudjuk különböztetni az egyik individuumot a másiktól. Az illumináció, mint a tapasztalást megelőző ismeret vagy be-

4 Ágoston, Szent (1989), „A szabad akaratról”, *A boldog életről – A szabad akaratról*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 125–126.

5 Uo. 126.

6 Uo. 129.

7 Uo. 134.

8 Uo. 132.

látási képesség, éppen ellentétes folyamat az elvonatkoztatás folyamatával, ugyanis az elvonatkoztatás az egyes tapasztalatokból kíván eljutni ahhoz a végponthoz, amelyet az illumináció szükséges kiindulópontnak tekint.

A platonista megoldás jelen van a nyelvfilozófia születésénél. Frege szerint tételeznünk kell az érzéki és a belső világunkon túl egy harmadik birodalmat, amely a gondolat, az igazság és a korábban hangsúlyozott „azonosan” helyét biztosítja:

„Két ember érzéki benyomása semmi esetre sem lehet ugyanaz, még ha hasonlóak lehetnek is. Ezek magukban nem nyitják meg számunkra a külvilágot. Talán van olyan lény is, akinek csak érzéki benyomásai vannak, anélkül, hogy tárgyakat látna vagy tapintana. A látásbenyomás bírása még nem valaminek a látása. Honnan van, hogy azt a fát éppen ott látom, ahol látom? Ennek nyilván látás útján szerzett benyomás az alapja, és pedig látásomnak az a sajátosága, hogy két szemmel látok. Mindkét recehártyán, fizikai értelemben véve, külön kép keletkezik. Másvalaki ugyanazon a helyen látja a fát. Őneki is mindkét recehártyáján keletkezik a kép, de ezek különböznek az enyéimtől. Föl kell tételeznünk, hogy ezek a képek a recehártyákon meghatározzák benyomásainkat. Ezek szerint látás útján nyert benyomásaink nemcsak hogy nem ugyanazok, hanem észrevehetően különbözőek. És mégis ugyanabban a külvilágban mozgunk. A látásbenyomások bírása szükséges ugyan a dolgok látásához, de nem elegendő. Ami még hiányzik, az nem érzéki. És éppen ez az, aminek révén a külvilág feltárul számunkra; mert e nélkül a nem érzéki nélkül mindenki bezárva maradna a saját belső világába.”⁹

Wittgenstein nyelvjáték fogalma és a fogalom köre épülő elmélete alapvetően szembehelyezkedik Frege harmadik birodalmának koncepciójával. Wittgenstein tagadja, hogy fellelhető lenne egy olyan külső, a közös társadalmi gyakorlaton és szokásokon kívüli objektív tény, amely

egyértelműen meghatározza bármely nyelvi kifejezés jelentését. Vagyis elfogadja, hogy a mindenkori emberi közösségen túl nincs szükség és mód semmiféle jelentésmeghatározásra. Így az a wittgensteini állítás, miszerint „a közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási rendszer, amelynek segítségével egy idegen nyelvet értelmezünk”¹⁰, tágabb értelemben azt jelenti, hogy a közös emberi cselekvésmódon túl nincsen semmiféle vonatkoztatási rendszer, ahonnan jelentést nyerhetünk.

Valamely nyelvet elképzelünk wittgensteini felfogásban annyit tesz, mint egy életformát elképzelünk. Az így nyert életforma biztosítja mindazt, ami szükséges a jelentés meghatározásához – már amennyiben meghatározásról és jelentésről mindezek után egyáltalán még beszélhetünk. A tét továbbra is az „ugyanaz”, az „azonosság” fogalmának a fenntarthatósága. Azonosság nincs, csakis hasonlóság:

„Társasjátékok, kártyajátékok, labdajátékok, harci játékok stb. Mi az, ami mindezekben közös? Ne mondjad: »Valami közösnek kell bennük lennie, különben nem hívnánk valamennyit játéknak« – hanem nézd, hogy van-e mindegyikükben valami közös. – Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyat látni, ami mindegyikükben közös volna, de hasonlóságokat, rokonságokat fogsz látni, és pedig egy egész sort.”¹¹

Sokkal inkább van szó fogalmak használatáról, semmint a „jelentés” kategóriájáról. Ám amennyiben a fogalom jelentését azonosítjuk használati módjával, ezzel csak tovább görgettük a kérdést: honnan tudjuk, hogyan kell a fogalmakat használni? Miből származik a fogalomhasználat szabálya? Ennek megértéséhez a szabálykövetés fogalmának elemzése vezet. „Egy szabályt követni analóg azzal: egy parancsot követni.”¹² S parancsnak való engedelmeskedés vagy ellenszegülés indokai kimerítőleg megadhatóak a közös emberi cselekvési módból.

10 Wittgenstein, Ludwig (1992), *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 205. §.

11 Uo. 66. §.

12 Uo. 206. §.

9 Frege, Gottlob (2000), „A gondolat”, *Logikai vizsgálódások*, Budapest, Osiris, 214.

Davidson változtat a kiinduló kérdésen, amikor így fogalmaz: „mit kell egy beszélőnek tudnia, hogy megértesse magát?” Vajon elegendő a nyelvi konvenciók ismerete? Elegendő egy nyelv megértéséhez a társadalmi normák nyelvre vonatkozó, nyelvhasználatra alkalmazható elvárásainak ismerete? Nos, Davidson szerint nem elegendő, sőt, bizonyos helyzetekben nem is szükséges.

Davidson először is azt mutatja meg, hogy van olyan megértés, amely kívül esik mindenféle nyelvi normán, elváráson: értjük az iróniát, a viccet, a nyelvi bakit, elszólást. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a megértés szükségképpen összekapcsolódik a helyes-helytelen nyelvhasználat megítélésének képességével. Mi következik e kettőből? Davidson számára egyértelműen az, hogy a helyes-helytelen nyelvhasználat megítélésének képessége nem épülhet a közösség elfogadott nyelvi szabályaira, szokásaira, hiszen épp arról van szó, hogy értjük azt is, ami ezeken kívül esik. A feje tetejéről a talpára kell állítani az elméletet. Nem azért van a megértés, mert tudjuk a nyelvi normákat követni, hanem azért lehetséges a norma követése, mert előzetesen van megértés. A megértés és az érthetővé válás szándéka teszi lehetővé, hogy a nyelvi normák, a közös, társadalmi elvárások egyáltalán létrejöhessenek. Előbb van tehát – állapítja meg Davidson – a megértés és a megértetés személyes intenciója, és erre épül a nyelvhasználat közösségi normája.

A jelentéstulajdonítás folyamata a jelentés-meghatározás szempontjából az a végső pont, ahol minden eldőlt. Amikor jelentést tulajdonítunk, akkor lényegében nem teszünk mást, mint a kommunikációs partnerünknek hiteket, vágyakat, szándékokat – proпозиционális attitűdöket – tulajdonítunk, mégpedig azokat, amelyek befolyásolják az adott kifejezés jelentését. Nyilvánvaló, hogy a másikra figyelve ezeknek csakis külső manifesztációjával szembesülhetünk, s ennyiben elfogadható Quine érvelése. A másik mondandójának tartalmi individualizációja, mint a jelentéstulajdonítás kulcsmozzanata azonban már többet követel a külső manifesztáció pusztá leképezésén, magyarázati igénye túlfeszíti a Quine-féle fizikalizmus kereteit.

Az individualizálás egy olyan folyamat, melynek során feltárul, hogy a másik fél rendelkezik-e azzal a hittel, amelyet neki tulajdonítunk, hogy úgy érti-e a kifejezést, mint azt gondoljuk. Nemcsak az számít tehát, amit megfigyelünk, hanem a másik aktuális viselkedése mögött rejlő egész életformát tekintetbe kell venni, sőt, az értelmezés során saját életformánk, annak tudatosítása is döntő szerepet játszik. A helyes jelentéstulajdonítás, s ezen keresztül maga a megértés egyfajta összhang. Akkor értjük meg a másikat, ha szavainak, mondatainak a többféle lehetséges jelentése közül azt tulajdonítjuk, amit ő maga tulajdonított. Minden más esetben nem meg-, hanem félreértésről beszélhetünk. A két szándék – a közlési és a megértési – találkozási szükségzerű követelménye a helyes értésnek. No de milyen elv igazít el bennünket afelől, hogy a többféle lehetséges jelentés közül melyiket tulajdonítsuk kommunikációs partnerünk kifejezéseinek?

Davidson felfogása szerint a jelentés individualizálása a jó szándék elvének (principle of charity) fényében történik, s az elv már Quine-nál is jelen van. A jó szándék elve az igaz hitek tulajdonításának racionális követelményét fejezi ki, azt a hajlandóságunkat emeli a megértés kritériumai közé, hogy bizonyos mondatokat igaznak tartva feltételezzük, hogy a mi helyünkben mások is igaznak tartanak azokat, és fordítva. Annak magyarázatát kívánja adni, hogy az értelmezések során milyen módon vagyunk képesek optimális összhangba hozni magunk, illetve mások igaz – legalábbis annak tartott – hiteit.

Jól megfigyelhető, hogy a jó szándék elvének és a jelentés individualizálásának az összekapcsolása egyfajta etikai dimenzió terét nyitja meg. Könnyű belátni, hogy a jó szándék elve implicit módon Kant kategorikus imperatívuszát működteti. A „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen!” erkölcsi parancs átfogalmazható a kommunikáció kategorikus imperatívuszává: „Értelemezz úgy, hogy igaz(nak vélt) hiteid maximája mindenkor egyszersmind általános interpretáció elveként érvényesülhessen!”